

es kérelhetetlen belső beszéd, miként élte le az apám az egész életét az emlékezés és a felejtés kettős ügynökeként. Hasonlóan százazrekhez.”

Könyvének egyik kulcsfejezetében, amely *A szemtanú (L'Univers concentrationnaire; rue Ordener, rue Labat)* címet viseli, György Péter többek között olyan francia szerzők műveit elemzi, mint Maurice Blanchot, Robert Antelme, David Rousset és Sarah Kofman, akik irodalmi műveikben és esszéikben egyaránt túlélő szemtanúként próbálták felidézni mindazt, amit a holokauszt idején átéltek, megtapasztaltak. „A koncentrációs táborok univerzuma” tapasztalatainak átadása során mindannyiuknak meg kellett küzdeniük élményeik elmondhatatlanságával, a „beszédre ítéltség” és a „beszédképtelenség” paradox helyzetével. A túlélők eme paradox helyzetére utal Sarah Kofman könyvének címe is: *Elfúló szavak*.

„Elfúló szavak” kísérik György Péternek apjához való, feloldhatatlan ambivalenciákkal terhes viszonyát is. A „beszédre ítéltség” és a „beszédképtelenség” paradox helyzete a szerzőt magát is fogva tartja, hiszen nincs lehetetlenebb vállalkozás, mint az apa helyett, az apa *nevében* megírni azt, hogy semmi sincs úgy, ahogy van: az apa életútját újra és újra megszakadó jelentő-láncok, hasítások, paradoxonok kísérik. A zsidónak született György Lajos nem tud és nem akar zsidó lenni, önmagában éppen a zsidót gyűlöli. Látszólag teljes asszimilációja ellenére védtelennek érzi magát, folytonosan retteg az antiszemitizmus újabb megjelenésétől. Szemtanúja volt a holokausztnak, de éppen a tanúskodás az, amire nem hajlandó. Az átélt traumát „elfelejti”, miközben egész élete a felejtésről szól; megváltást vár a kommunizmus univerzális eszméitől, amelyekben csalódva élete végén az ökológiailag fogant antiglobalizmus-híveként a szélső-jobboldal szimpatizánsa lesz.

György Pétert többek között apjának ez az utóbbi – meghökkenítő és szinte érthetetlen – fordulata készítette a könyv megírására, mintegy magyarázatként és posztumusz szemrehányásként. Ez azonban nem valami Esterházy-féle „javított kiadás”, ami az *Apám helyett* kapcsán nyilván eszébe juthat az olvasónak. György Péter esetében ugyanis nem lehetséges „javított kiadás”, hiszen a „fő bűn”, az, hogy György Lajos zsidónak született, jövátéhetetlen. Éppen ezért a fiú életében is kísértetiesen ismétlődnek azok a zavarodott helyzetek, életérzések, válságok, amelyek az apa útját végigkísérték. A zsidó identitás vállalhatatlanul, s mégis kényszerítő erővel süti rá bélyegét apára és fiúra egyaránt. A könyv egyik helyén így fogalmazza meg ezt az életérzést György Péter:

Ahogy az apámnak, nekem sem jutott az eszembe, hogy előbb-utóbb végig kell gondolnom, hogy az az ország, amelyben ez megtörtént, a hazám. Én sem egykönnyen jutottam odáig, hogy megírjam ezt a könyvet, hiszen csakúgy, mint apámat és mindenkit, engem is megváltoztattak az akaratlan tapasztalatok. Igazán nem volt s most sincs kedvem ahhoz, hogy azzá legyek, amivé az apám helyett írottak tesznek. Zsidóvá. Valamiként, akár mint, de végül csak zsidóvá. Vagyis nem tesznek azzá, majd csak azzá válok. Majd mások szemében az leszek, aki amúgy már régen vagyok, és aki magamtól nem voltam soha. Egy zsidó. Amivel szemben éppolyan tehetetlen vagyok, mint az apám, mindössze a körülményeink mások.

Vagy egy másik helyen némi öniróniával így ír: „Apám zavara abból az ellentmondásból származott, ami végigkísérte az egész életét. Időről időre, a történelem szelének megfelelően olyan kategóriák jöttek divatba, kerültek közhasználatba, amelyek kétségbe vonták önazonosságának 1945 után kialakított és hosszú évtizedeken át sikeres gyakorlatát, tehát az identitás nélküli lét feltételek nélküli elismertetését. Némi elégtétellel tölt el, hogy legalább e tekintetben hű fia maradtam. Változó kontextusokban sikertelenül próbálok megfelelni agyonbonyolított identitáspolitikai mániáimnak.”

Az önirónia jogos, hiszen az *Apám helyett* György Péter „mániáit” tartalmazza, többszörösen is, sokféle variációban, akár személyes ügyekről, akár közügyekről van szó. Az apa-fiú viszony drámája és a holokauszt traumájának megszüntethetetlen jelenvalósága a könyv mélyréteget alkotja, míg a nyilvános réteghez, amely nem kevésbé izgalmas, az *Apám helyett* tudományos igényű kritikai esszéi tartoznak. A kötetben lenyűgöző felkészültséggel, olvasottsággal és kitekintéssel megírt történeti, politikai, esztétikai tanulmányok – elemzések és értelmezések – követik egymást. György Péter elképesztően sűrű szövegeket kreál; mondatai pontosak, lényegre törők, feszültek, izgatottak, az indulat gyakran felizzik bennük, áttöri a fogalmi hálót, sőt, mintha kiéreznénk belőle az „elfúló szavakat”.

Az „identitáspolitika” mint kulcsszó a mélyebb, személyes réteget köti össze a felszínen pompázó esszéisztikus réteggel. Bár György Péter sehol sem definiálja, mit ért pontosabban „identitáspolitikán”, világosan kirajzolódik a kérdésfeltevés: különféle politikai rendszerek, államok ideológiai miképpen használják fel vagy manipulálják polgáraik személyes és társadalmi azonosság-tudatát, mely identitás-alakzatokat tartanak nemkívánatosnak, fojtanak el vagy üldöznek, s milyen új identitásokat próbálnak – sikerrel vagy sikertelenül – kialakítani? Minél diktatórikusabb egy rendszer, annál inkább privilegizál valamely adott identitás-formát, például a „nemzeti” vagy „proletár” identitást, amelynek kizárólagosságát hirdeti, elutasítva, illegitimnek nyilvánítva, üldözve mindenféle „másságot”.

Az identitáspolitika természetesen szorosan összefügg az emlékezetpolitikával, ami előírja, kanonizálja a múlthoz való viszonyt, irányítja és szervezi a kollektív emlékezetet a történelem reprezentációjának különféle színterein, a történettudományban és történelmi mítoszok teremtésében éppúgy, mint megemlékezésekben, kiállítások, emlékművek és múzeumok létrehozásában. Az identitáspolitika szorosan összekapcsolódik az esztétikum politikájával is, amely az irodalom, a képzőművészet, a film és a színház eszközeivel nyújt segítséget ahhoz az együttes élményhez, amelyet az identitás átélése és az emlékek felidézése jelenthet.

Mindezek a „politikák” az *Apám helyett*ben egy sajátos politikai antropológiává szövődnek össze, amellyel György Péter a Kádár-rendszer születésének, sikerének és bukásának „titkát” próbálja megfejteni, az 1957. május elsejei Kádár-beszédtől (amelynek felidézésével Spiró György *Tavaszi tárlat* című regé-

nye éppen befejeződik) egészen az 1989-es Nagy Imre- és Kádár-temetésig. György Péter szerint Kádár ebben az ominózus május elsejei beszédében a magyaroknak – zsidóknak és nem zsidóknak egyaránt – kompromisszumot, élhető életét ígért, cserében az amnéziáért, 1944–45, 1948–49 és 1956 traumáinak elfojtásáért. (Csak zárójelben: vajon tényleg ugyanazok voltak – legalábbis részben, ahogyan György Péter és Spiró sugallja – ’57 május elsején a Hősök terén, akik pár hónappal azelőtt ugyanott lerombolták Sztálin szobrát?)

György Péter könyvét olvashatjuk tehát egy politikai antropológiai monográfiának is, amely igen sokféle, olykor kevésbé ismert aspektusokból mutatja meg a Kádár nevével jelzett korszak történetét, elsősorban kulturális élete, kiemelkedő kulturális teljesítményei, azok ideológiai-politikai kontextusai, a bennük elnémitott, hallgatásra ítélt, és különféle közvetítések, utalások révén mégis felszínre kerülő traumatikus élmények felől. Csodáljuk teljesítményeit, ám tisztában vagyunk azzal, hogy milyen súlyos árat – a hallgatás árát – kellett fizetni ezekért a teljesítményekért.

A politikai antropológia azonban természetesen túlmutat a Kádár-rendszer elemzésén. György Péter egyik legérdekesebb teoretikus kérdésfelvetése a „zárt” (a náci típusú, fajelméleti, eugenikai alapon, a származás szerint szelektáló) és a „nyitott” (a minden ember egyenlőségén és veleszületett jogain alapuló demokratikus társadalmakra jellemző) antropológia közötti különbségtétel. György Péter a sztálinizmust is ilyen „nyitott antropológiának” tartja, amennyiben a terror nem faji, hanem politikai alapon, osztályalapon, vagy éppen a tébolyig fokozódó esetlegességén és a paranoián alapult. Ez azonban, ha egyáltalán „nyitott” volt, inkább a nyíltság ördögi karikatúrájának fogható fel. (Itt jegyezném meg, hogy – György Péter állításával ellentétben – Sztálin nem a genetikusokat, hanem az eugenikusokat üldözte; eugenika és genetika korántsem azonos.)

A politikai antropológia elvontabb fogalmi hálóját minduntalan át- és áttöri György Péter saját reflexiói, önvallomásai, apjáról és önmagáról, saját identitásáról vagy identitás-hiányáról szóló fejtegetései. Az apa imágója és a Kádár-korszak képe egymásra kopírozódik: az apa ennek a korszaknak a jelképe lesz, a korszak pedig maga lesz az apa, pontosabban „az apa neve”. Az apák meghaltak, de az összekuszálódott jelentések és hamis konstrukciók továbbélnék bennünk. A gyászunk még nem fejeződött be, az elfúló szavak mögött továbbra is a hiány fájdalmas üressége érződik. A könyv végén György Péter lírai, melankolikus sorokkal vesz búcsút az apák nemzedékétől és a korszaktól, amelyben éltek.

Mindaz, amit gondoltak, amiért és ahogyan gondolták az életüket, mindaz, ami ellen, és amiért voltak, mindaz, amiről azt hitték, hogy az ő dolguk volt ezen a világon, mindaz, amit gyűlöltek, szerettek, vadul, kíméletlenül, állhatatosan, reménytelenül, mindaz, ami az ő világuk, az ő idejük volt, mindaz végleg eltűnt. Olyan szöveggé lettek, mint ez itt. Semmi sem maradt belőlük, csak ezek a sorok.

György Péternek azonban volt bátorsága ahhoz, hogy megírja ezt a könyvet. Ami valóban csak sorokból áll, „csak szöveg”, de mint személyes és közös történelmünk egyik megkerülhetetlen szövege, immár a saját életét éli, apa és fia helyett is.

↳ *Turi Tímea*

A logika értelme, avagy az én történetem – nem az én történetem

(György Péter *Apám helyett* című könyve kapcsán)

Miféle teher túlélőnek lenni? Miféle kapcsolat van a korszellelem és a személyes élet között? Meg lehet-e tagadni ezt a kapcsolatot, és ha megtagadjuk, az nem épp a korszellemből következik-e? Hiba vagy egyetlen lehetőség saját életünket és nekünk adatott korszellemlünket ok-okozati összefüggések hálózataként elképzelni?

György Péter *Apám helyett* című könyve egy küzdelem regénye: munkaként jelenít meg két egymással párhuzamos, egymásból következő harcot: az apa hallgatásért és a fiú beszédért folytatott küzdelmét. (Ezért is olyan beszédes a könyvborító: az apa evező mozdulata a valahonnan valahova jutás megfeszített, szorongató és várakozásteljes kísérlete. Elhallgatni ugyanúgy munka, mint a némaság után beszélni.) A küzdelem eredményei megviselnek szerzőt, olvasót egyaránt. „Én sem egykönnyen jutottam odáig, hogy megírjam ezt a könyvet, hiszen csakúgy, mint apámat és mindenkit, engem is megváltoztattak az akaratlan tapasztalatok. Igazán nem volt s nincs kedvem ahhoz, hogy azzá legyek, amivé az apám helyett írottak tesznek. Zsidóvá.” Például. A könyv olvasása – sejtethető, írása is – magában rejti a traumatizálódás veszélyét. A feltépett sebtapaszt mindig megsérti a hámat. Bár a könyv nem általános érvényűként kívánja megmutatni az apa történetét, mégis azt sejteti, hogy csak az egyedüli történetek segítségével beszélhető el bármiféle közös tudás arról a társadalomról, amelyben élünk, és amelyet épp ezért nekünk kell megalkotnunk. Az egyes történetek a nagy történetek részei: de nem általánosítható szinekdochék, igaz, nem is összeilleszthető mozaikdarabkák. Részek, de nincs jó hasonlat, miként azok.

Ahogy a zsidók története, a magyar zsidók története a magyarok története is. Akárhogy is, mivel az *Apám helyett* sugalma szerint a személyes, a társadalmi és a művészeti tapasztalatok ugyanannak a reflexióra váró tudásnak a részei, mivel a könyv a saját történetével való szembenézésre és számvetésre szólítja olvasóját, szívesen el tudnám képzelni a könyv olyan befogadástörténetét, amely sok saját történetet tesz egy remélt közös, közösségi elbeszélés részévé. Ez az írás egy effajta kísérlet. A hangom néha túl személyes lesz, mint aki mértéket veszít, máshol iskolás, mint aki a saját bizonytalanságát leplezi. El fogom véteni. De ez most nem érdekel.

Az én történetem és az *Apám helyett* története az elhallgatások és a kibeszélések legmélyén találkozik egymással: György Péter apja és az én nagyapám közös bori munkaszolgálatában. A bori munkaszolgálatot és a még mindig életveszélyes mozzanatok rejtő hazautat meg- és túlélő apa „1944-ben azt tanulta meg, hogy az utak és elágazások közötti választásokban semmiféle józan megfontolás nem segít. [...] Jól vagy rosszul választottak-e, amikor jobbra vagy balra tértek?” Az én nagyapámat Cservenka után már nem látták, vagyis ugyanebből a menetből – ahogy a túlélők szemérmes nyelvén megtanultam kifejezni magam – nem jött haza, hogy a lassan értelmét veszítő várakozás után állandósuljon fantomfájdalom és visszatérővé a feltehetően kérdés: lehetett-e volna mód megmenekülni? Mintha lenne válasz.

Úgy sejtem – György Péter kíméletlen önanalízisével ellentétben –, számomra azért nem okozott soha nehézséget kimondani, hogy zsidó vagyok, mert e fogalom, amikor megtanultam, kellően üres lehetett: egy valódi zsidó közösség, de nem zsidó emberek nélkül maradt városban nőttem fel, zsidóságom tényét pedig – később jöttem rá: korántsem magától értetődő módon – nem titkolták előlem. Előbb nevezett – egyébként nem zsidó – édesapám zsidó hercegnőnek, minthogy tudomást szereztem volna a holokausztról – igaz, először egy segítőkész hungarista felsős lánytól, aki a szünetekben – 1991-ben, elsős vagyok ekkor – előszeretettel kérdeget arról, mit tudok Auschwitzról. Az élettörténetemben nincsenek traumatikus felismerések, csak lassú megtudások, noha arra szinte szegyélni valóan büszke tudok lenni, hogy Kertész Imre olvasása előtt, kiskamaszként arra a következtetésre jutottam: zsidónak lenni nem más, mint tudatában lenni a létezés véletlenszerűségének. Például ha egy kicsivel előbb születek, vagy egy kicsivel később történik mindaz, ami megtörtént, meggyilkolható vagyok; a hétköznapi dolgokban való talpraesettséget ismerve ugyanis nem volt sok kétségem, hogy az áldozat vagy túlélő lettem volna-e – mert nem gondoltam végig, hogy mindezzel azt sejtetem, a megmenekülés ténye bármiféle logikai kapcsolatban van a vészkorszakban való helytállás mikéntjével, vagyis nem gondoltam bele, hogy ezen gondolkodni részvétlenség.

György Péter könyvét olvasva fel kellett ismernem önmagamban a túlélők – mert ha közvetve is, de az vagyok – szemérmetlenül dacos büszkeségét, és le kellett számolnom vele, ha valódi empátiával és szolidaritással akarok viseltetni nem csak

a jelenem, de a – személyes, közös – múltammal szemben is. Vagyis több különböző mozzanaton keresztül kellett belátnom, hogy az én történetem hogyan az enyém és hogyan nem az. Mivel édesanyámat egyéves korában deportálták, én pedig későn születtem, szinte megbocsáthatatlan gyermeki derűvel tudom hangoztatni, talán én vagyok a legfiatalabb második generációs túlélő, noha ebben a mondatban sokkal több a tehertétel, mint a történelmi pikantéria. Ami azonban valóban megviselt az *Apám helyett* olvasása közben, hogy rá kellett döbennem, valójában sose gondoltam úgy, hogy emlékezni kellene, hiszen ártatlan áldozatok és túlélők leszármazottjaként úgy véltem, én magam vagyok az emlék, többek között a saját nagyapám emléke. Sose mertem volna ezt így megfogalmazni, mégis úgy éreztem, nekem nem kell emlékezni, mert másoknak kell emlékezni mindarra, aminek – önző módon úgy gondoltam – én is nyoma vagyok, mint egy élő emlék. Vagyis azt kellett felismernem, hogy a történetek, amelyekbe beleszülettem, nem az enyéme, és hogyha emlékezni akarok, vagyis tájékozódni a jelenben, emlékeztetnem kell magam arra, hogy a „saját” történetem csak egy folyamatosan elvégzendő és teljesen soha el nem végezhető munkaként válhat a sajátommal és az(ok)é, aki(k)é valóban (volt). Fel kellett ismernem, hogy nincs végső felismerés. Csak így lehetek a közös történet felelős részese.

Az *Apám helyett* azt sejteti, bár az apa megpróbálta kitakarítani életéből a jogfosztottság és a bori munkaszolgálat traumáját, valamiképpen az mégis felszínre törhetett, mégpedig a fiával a vakvéletlenről és a logikáról folytatott beszélgetései során. „A vakvéletlen és a sors közötti kiismerhetetlen kapcsolat, az elvétett és a megfelelő pillanat, a késés és az időben való érkezés kérdését rendszeresen elővette.” Nincs helyes és helytelen balra vagy jobbra fordulás: nem azért tanácsos a saját tempónkban haladnunk, mert az jobb taktika a túléléshez, hanem mert a külvilágban nincs garancia. Nincs biztonság, ami – így a könyv – a hazát jelenti. A könyv egészének makacs, kérlelhetetlen küzdelme a jelenbe torkolló történelem analíziséért mégsem mond ellent a bori tapasztalatnak. Az egyéni életben az ok-okozati összefüggések kiismerhetetlenek, az attól elválaszthatatlan közösségi tér azonban, ha nem is egyenes ok-okozati kapcsok, de valamilyen ahhoz hasonló összefüggések mentén mégis vizsgálható. Az ember nem magányos saját élettörténetével, de a rejtett összefüggések feltárása mégsem adhatja meg neki a biztonság otthonosságát.

Ha otthonos akarok lenni a történetemben, be kell látnom, hogy ez a történet az otthontalanságé. Törékeny, finom embernek mondták a nagyapámat, és mindaz, ami utána maradt, egy letűnt világ furcsa regénye: jogász, aki már kamaszként Goethéről és Thomas Mannról publikál a Nyugatban, szabadidejében az Operaház kóristája, aki soha nem kerül Makóra betétszerkesztő díjnoknak, ha állást kapott volna a harmincas évek végén Budapesten, így viszont megismerhette Makón a nagyanyámat. Mielőtt elindult Borba, nem naplót hagyott hátra, hanem egy analitikus filozófiai tanulmányt, *A logika értelme* a címe, ez az

ő testamentuma. Egy szót sem értek belőle. Annyit csak, hogy egyszerre dokumentuma az absztrakt eszmékbe vetett bizalomnak és e bizalom alkonyának. A tanulmány utolsó oldalain, ha jól értem, a logikai alaptörvényeket vonja vissza, amikor amellett érvel, hogy a logika egyetlen alaptörvénye az ellentmondás törvénye. Példája: „Ha Istennek minden hatalmában áll, kivéve a logikai törvények megsértését, úgy Istennek minden a hatalmában áll, kivétel nélkül”. A nagyapám paradoxonokban gondolkozott. Én pedig minél többet tudok a saját történetemről, annál idegenebb, mert hiába határoz meg engem, a múltam nem ismer és hozzá nincs közöm. De minél többet tudok meg róla, annál idegenebb, mert nekem kell újra elbeszélmem és egyúttal megalkotnom, és ezzel óhatatlanul el-eltorzítani, hogy segítsen tájékozódni abban a jelenben, amiről épp azt tanítja: nincsen segítség, mert nincsen otthonosság, ezért kell megteremtünk az épp most zajló történeteinkben, amelyek akár személyesek, akár közösek, az idegenségünkre emlékeztetnek újra és újra.

Kovács Ilona Írni a mondhatatlant

(Jacques Roubaud: *Vala mi: fekete. Fordította: Seláf Levente. Kalligram, 2010*)

Jacques Roubaud költő, regényíró, matematikus, esszéista, az OuLiPo (*A lehetséges irodalom műhelyei* elnevezésű irodalmi társulás) második nemzedékének vezéralakja, tudós és fordító – a felsorolás korántsem teljes, de nem is pontos, mivel a műfaji megjelölések hagyományos tevékenységekre utalnak, holott Roubaud mindenhez újítóként és játékos elmével nyúl. Érthető tehát, ha a kortárs francia írók és tudósok világában jelenleg osztatlan tekintélynek örvend, és mondhatni, hogy – szűk körben ugyan, de – kultikus tisztelet övezi. A kultusz talán a matematikusok között éri el a legmagasabb fokot, egész honlapok szólnak csakugyan hihetetlen termékenységéről, szellemességéről, sokoldalúságáról. Bizonyára jogos a zseni kifejezést is használni vele kapcsolatban, ha végignézzük művei felsorolását. Csak példaképpen idézem a fordító egyik ismertetőjéből: „...névéhez több versforma is köthető, mint pl. a baobab, az emir, a szótagalapú terina; a három magánhangzós terina, a monszina és a jozefina.

Elkészítette a francia szonett repertóriumát a kezdetektől a 17. század végéig.” Ha összeszámoljuk jelentős könyveit, legalább fél tucatot kell számba venni a középkori irodalom, a szonettforma és az alexandrinus történetének tárgyköréből, de a *go* játékról szóló könyve is kiváló, nem szólva regényeiről és más esszéiről, még ha nem is mind feltétlenül egyetemi kézikönyv, mint az előbb említettek. Egy recenzió keretében képtelenség lenne akár csak hozzávetőleges képet is adni Roubaud eddig megjelent könyveiről, legföljebb kutatási témáinak és alkotói területeinek érzékeltetésére próbálok meg vállalkozni.

Sokféle profilja közt a filozófok számára természetesen a nemzetközileg elismert matematikus kutatóé és egyetemi tanaré a legimponálóbb. A középkori irodalom avatott ismerője és népszerűsítője szintén minden csodálatot megérdemel, a szép-irodalmi alkotóról nem is beszélve. Bár nem tartozik az OuLiPo-alapítók (Perc, Queneau és társaik) közé, de a jelenlegi írók-játékosok közül ma már ő a legismertebb. Ő fordította franciára a hozzá hasonlóan sokoldalú és zseniális amerikai filozófus, Davis Kellogg Lewis (1941–2001) alapművét a lehetséges világokról (*On the Plurality of Worlds*, Blackwell, 1986), méghozzá mindössze öt évvel a megjelenése után (*De la pluralité des mondes*, Gallimard, 1991). Fordított persze mást is, és nem kevesebbet, mint a *Biblia* egyik fejezetét az *Írók Bibliája* néven ismert új, nagy vállalkozásban, amelyben minden egyes könyvet más-más híres költő fordított formahűségre törekedve, vagy Lewis Carroll egyik művét (*The Hunting of the Snark*, 1876). Lewis Carroll szintén jogosan kapná meg *epitheton ornans*ként az előbbi szerző jelzőjét (hozzá hasonlóan sokoldalú és zseniális), minthogy matematikában és irodalomban, hogy csak két alkotói területet emeljünk ki, egyaránt maradandót alkotott. Az állandó dicséző jelző lépten-nyomon odakívánkozik Roubaud neve mellé, minthogy eposzi méretű, mindeddig le nem zárult, sőt dinamikusan gyarapodó életműve, és eleven az alakját övező kultusz.

Talán az sem véletlen, hogy az egyetlen disszonáns hang ebben az antik tragédiák kórusaira emlékeztető laudációban (Henri Meschonnic, 2001) szintén nagynak tartja, de negatív értelemben, mivel „mamutnak” merete őt nevezni. Mintha még a támadás is a megbírált dimenziójához igazodna... Csakugyan, szabad-e, lehet-e ilyen monumentális méretekben alkotó íróval kapcsolatban egyáltalán a kritika hangját megpendíteni, ráadá-

jacques
roubaud
vala mi:
fekete

k a l l i g r a m